Сердечна опіка.

Згадки Пені.

Се було досить давненько вже. Я був ще тоді жовторотим, молодесеньким студентом І-ого курса. Тільки що вибрав ся з мряки й болота середньої школи, в переді бачили ся всяких колірів надії, і весь великий мир ставав передо мною в якомусь осібно прекрасному осьвітленю. Сьмішно якось тепер стає, як згадаєш сї роки. Ну, нічого не розуміло ся тоді: що за місце занімаєш у широкому сьвіті, що таке твоє окруженє, що маєш право назвати своїми переконанями, своєю повинністю — все було в тумані якомусь неясному. Від поганого одвертало ся не через знанє і дійсну вартість сього поганого, а просто якимсь чуттєм і нюхом, і тим же привертало ся до сьвітлого. Блискуча ідея, форма могли захоплювати до ентузіязму і фанатизму — і багато треба було сторонніх, критичних впливів, щоб хоч сяк-так показати і задню сторону, щоб наштовхнути на істинний змисл. От тепер придивляю ся я до сучасної молоді: як багато вона тверезійша і просто розумнійша від нас. Ще у школї, тоді як ми знали тільки у бабок гратись та обливати чорнилом стільці учителів, теперішня молодь уже обсуджує, хоч і криво й косо, а всеж обмірковує своєю головою всї питання, навіть більші її зросту — і таким робом проходить велику школу недовірства формі. Тепер в університеті лише безнадійного дурника, маминого мазунчика та повного сквернавця обдурить шумовина фраз, а більшість то вже строго, критично віднесеть ся до тих або иньших ідей, не піде стрімголов за першим грімким покликом, а зажадає від тезіса задовольненя багатьом умовам. А в мій час навіть і гарні і чесні люди часто ставали в рядки адептів та поборників „самодержавія, православія

Generated on 2015-07-04 09:02 GMT / http://hdl.handle.net/2027/uiug.30112000442431
Public Domain in the United States, Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google
Digitized by Google
Original from
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

і народности", і знов кажу, багато треба було иноді потратити слів, щоб показати иньшому бичку, що не туди він попав зі своїм чесним напрямом.

От і тут я хочу розказати вам сумну історію однієї з моїх ідейних плутанин.

Жив я в час мого студенства, як водить ся, на окраїні, і як більшість моїх товаришів, перебивав ся, мовляв, з хліба на квас. Завжди нудьгуєш, було, за насушними лекціями, береш пів обіду у господині, ходиш під традицийним, студентським плєдом... І тепер, тільки тепер, коли все минуле покрило ся ледви прозорчистим туманом далечини, коли пожило ся вже і пооббило тобі життє всї вугли й стірчаки — тепер тільки всією душею розумію я, скільки смутку якогось гарного лежить у тій печалї за молодість, про яку так часто і чуєш і читаєш. Як чисто тодї все було! Як гарно, як чесно... Ех! І що то за демон, що то за янгол-стребитель такий — життє, що воно так нївечить і калїчить наші душі, і в яку се прірву бездонну улїтає все те, над чим плакалось так безсонними, молодими ночами в самотинї...? Прийдеш було пізно у ночи зморений, висилений... запалиш сьвітло, книжку візьмеш і... нї... краще буду розказувати далї...

Добув я раз собі лекцію в бідній єврейській родинї. Лекція була, як у нас говорить ся, дуже „поважна", щось, здаєть ся, чи чочитири чи пять рублїв на місяць, але у мене саме тодї підійшов час крізісу і треба було згожуватись на всякі умови. Я згодив ся і почав свої ходженя.

Родина ся була з бідних Євреїв-торговельників: батько держав маленьку бакалїю, жінка йому допомагала, старший син Абрум служив на одному з місцевих заводів, а менї треба було готовити до першої кляси молодшого і останнього сина Хаїма, хлопчика років дванацяти-тринацяти. Коли я прийшов сюди у-перше, треба признати ся, вражінє було не дуже гарне. В хатї, правда, було чисто, але при однїй гадцї, що мої роботоподателї — Євреї, так уже й здавала ся брудота там, де її й зовсїм не було, і нїби чув ся якийсь спеціфічний запах. Старий Иосель — я бачив його ранїйше, бо мав з ним договір у одного свого приятеля — усьміхаючись, бо се була його звичка, коли балакав з ким небудь, підвів до мене хлопчика і висовуючи його на перед промовив:

— А ось вам і ваш будучий учень!

Digitized by Google
Original from UNIVERSITY OF ILLINOIS AT URBANA-CHAMPAIGN
Generated on 2015-07-04 09:02 GMT / http://hdl.handle.net/2027/uiug.30112000442431
Public Domain in the United States, Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google

Я простяг учневи руку, той несьміливо подав свою. Се було худе-худе, блїденьке хлопя, з великим ротом, з ще більшими вухами і з щетинкою якоюсь на голові. Але що в ньому більше усього дивувало, так се очи: вони були такої незвичайної величини і так висовували ся на перед, що мимоволї приходило у голову, нїби вони не частина орґанїзму, а щось зовнїшне, приліплене або привішене під лобом. Здорові, випуклі вони брали під себе, здавало ся, все обличчє і навіть величезні вуха і такий же рот ставали маленькими перед сими дивовижними, надзвичайними очима. І де вже там було при такій величинї добачити в них що небудь, а особливо в перший же раз: я просто зупинив ся перед ними, як зупиняють ся перед велетнем, дивуючись йому і оглядаючи з усїх боків, і тільки згодом уже приходить у голову глядачеви, що і у велетня того дивовижного є й душа, і хотїння і болї...

— Добре, — сказав я чомусь, аби перервати своє задивуванє. — От і будемо підготовляти ся!

— Власне він уже підготовлений, — говорив усе всьміхаючись старий Йосель, — він уже два роки як підготовлений, бо два роки держить у ґімназію!

— І не попадав? Ну, то ми підготовимо ся краще!

— Нї, він не через те не попадав, що погано вчив ся...

— А чому-ж?

Йосель ще ширше усьміхнув ся.

— Нїби ви не знаєте! В нашій ґімназії тільки 5%!

Я, признаю ся, хоч і чував щось за своєю ґімназіяльною лавкою про якісь відсотки чи ще там про щось то, але не дуже добре знав ся на всїй тій самодержавній махінації і зовсїм наївно спитав:

— Ну, то щож з того?

— А от він через се і не попав! — сказав Йосель і зовсїм весь розплив ся в усьмішку. Я глянув на Хаїма: він змучено якось дивив ся своїми воловими очима і теж кривив в усьмішку рота... Як я потім побачив, се був істинний l' homme, qui rit, бо в хвилинї найбільшої розпуки і душевних мук варт було загомонїти кому небудь до нього — і уста Хаїма самі розпливали ся в плакучу, безсилу якусь ухмілку. Але се я узнав потім... і як багато ще дечого узнав я потім — а тепер поки що сї батько з сином, що безперестанно сьміялись, робили на мене не дуже приємне вражінє і я поспішив скорійше почати лекцію. Але досить було менї

Digitized by Google
Original from UNIVERSITY OF ILLINOIS AT URBANA-CHAMPAIGN
Generated on 2015-07-04 09:02 GMT / http://hdl.handle.net/2027/uiug.30112000442431
Public Domain in the United States, Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google

дати дві-три лекції, і я запевнив ся, що мій учень знає по проґрамі далеко більше самого мене. Все те, що було неясним, з тільки що закинутої ґімназіяльної науки, всї математичні завданя, над якими я повинен був задумуватись, аби їх розрішити — всього того не істнувало для Хаїма. Завданя він рішав в одну мить, заплутаних місць у нього не було, бо вже самий уклад його розуму був такий, що не дозволяв йому відходити від речі, коли він іще не вирозумів її до кінця. А в абстрактних питаннях, у „фільософії", як називало ся у нас всяке „отвлеченное мышленіе" — тут я не один раз повинен був, хоч з краскою стиду, уступати свойому вухастому учню, бо він заганяв про „пізнанє-бутє" або ще подібне щось, і обидва ми хвилювали ся і кричали, скільки сили ставало в молодих легких. А що менї найбільше подобало ся, то се, що ніколи анї словечком не заікнув ся старий Йосель нї про що в наших лекціях: крамничка його була побіч з кімнатою, де ми занимали ся, і не міг він не чути, що у нас власне не лекція була, а вправи в красномовности та схолястиці; і всеж таки, кажу, ніколи він не натякнув навіть про се, держав себе завжди так, ніби я з сил вибивав ся на лекціях — і я дуже цінував се зі свого „учительського" погляду.

— Прості такі Євреї, — думав я иноді собі, — і стільки інтеліґентности в них. — І тут же пригадував, як не дуже ще й давно стратив досить „гарну" лекцію, полаявшись із псевдо-інтеліґентною родиною, яка буквально кроку не давала менї ступити без свого цензорського підглядування: все бояли ся, бач, що я навчу чому небудь поганому їх „Ваню", а то такий був Ваня, що його теж уже нічому було вчить, але тільки в иньших сферах.

Одно, до чого я прийшов з усією певністю, се те, що менї немає чому вчити вірлоокого Хаїма; всю ґімназіяльну премудрість і потрібну йому для поступленя і зовсїм непотрібну він знав сто раз лучше самого мене, а його „сочиненія" на всякі казуістичні теми, які я старав ся йому вигадувати, були трохи чи не совершенством навіть після моєї критики студента першого курса, котрий завжди думає, що мир — то... ну, коли вже не $2 \times 2 = 4$, то $2 \times 3 = 6$ напевно. А прийшовши до такого рішеня, я вибрав відповідну хвилю, і зайшовши до Йоселя в його холодну крамницю прямо сказав йому:

— Знаєте, Йоселю Мойсеєвичу, що я вам скажу?

Digitized by Google
Original from UNIVERSITY OF ILLINOIS AT URBANA-CHAMPAIGN
Generated on 2015-07-04 09:02 GMT / http://hdl.handle.net/2027/uiug.30112000442431
Public Domain in the United States, Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google

— Може ви двісті тисяч виграли? — усьміхнув ся як звичайно старий Йосель, — чи може вас одразу призначили в міністри народньої осьвіти?

— Ні те, ні друге, а я хочу просто сказати, що більше не буду заніматись з вашим Хаїмом!

Йосель зблід... у нього навіть руки задріжали...

— Та ви не лякайте ся! — поспішив я заспокоївши його, зразу вбачивши, що дурнійшої форми розмови ніхто мабуть не вигадав би. — Я не те, що не хочу, а... ну, просто, на мій погляд... Хаїм уже добре підготовив ся і заніматись з ним, то пуста трата часу!

Йосель знов одержав змогу усьміхатись...

— Як ви мене перелякали! — сказав він сердечним якимсь голосом. — Знаєте, коли все житє своє покладаєш на одну мету, так якось дуже боляче стає, коли чим небудь доторкнеш ся до того місця. Я хоч і знаю, що мій Хаїм учить ся... нічого собі, а всеж прямо серце у мене упало при ваших словах...

— Вибачте, що я так сказав: я зовсім не хотів... Я власне тільки й думав сказати, що ваш Хаїм може певно надіяти ся на поступленє і без моєї помочи. Та, по правді сказати, я... і не можу нічим йому допомогти...

Йосель усьміхав ся.

— Знаєте, господин учитель, я вам скажу по самій чистій правді: я знав, я заранї знав, що ви менї так скажете! — І старий Йосель кивав головою.

— Так на щож ви закликали мене? І ще до того, вибачайте, о скільки я бачу, вам... зовсім не помішали-б ті пять рублів, що ви мусите віддавати менї!

— Ну, то иньша річ! А от ви питаєте мене, на що я вас присоглашав, так я вам скажу, що се для спокою. Всеж таки, знаєте, нехай він собі як там не знає, а всеж він хлопець, багато чого не розуміє, а ви учитель, ви можете і розказати і показати.

— Та честю вас завіряю, що менї нема чого йому розказувати і показувати... Звичайно в межах ґімназіяльної проґрами — поправив ся я...

— Ну, а всеж таки... Всеж таки учитель. Одно слово і то... На душу, на совість спокійнійше, що все, значить, зробив. І ви вже, пан студент, будьте ласкаві, не відмовляйте ся від лекції!

Digitized by Google
Original from UNIVERSITY OF ILLINOIS AT URBANA-CHAMPAIGN
Generated on 2015-07-04 09:02 GMT / http://hdl.handle.net/2027/uiug.30112000442431
Public Domain in the United States, Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google

Ну, бідні ми, ну, не можемо вам дати більше за лекцію, а ви всеж таки не одказуйте ся...

— Та не вже ви думаєте, Йоселю Мойсеєвичу, що я тому одмовляю ся від лекції, що мало беру? Ну, знаєте, я не гадав, ніяк не гадав, щоб ви на мене так подумали!

— Господь з вами, Господь з вами, господин студент! Я й не думав так говорити... Я тільки сказав, що ми не можемо більше платити за лекцію, що я сам знаю, як се мало за такий труд!

Я почервонів: їй Богу, у мене з Хаїмом не було ніякого труду, окрім недалекого ходженя. А старий Йосель тим часом говорив просючим тоном:

— А ви всеж таки не одмовляйте ся, пан студент! Ви подумайте тільки самі собі: два роки він уже держить у ґімназію — щож буде, як він і тепер не попаде? Се виходить, закрити собі двері раз на завжди і сказати: „Годі!“ І на вас я просто надію ся: два роки Хаїм учив ся сам; я говорив йому не один раз: „Хаїм! може найнять тобі учителя! Ти скажи, бо ти повинен памятати, що ти Єврей, і те манюньке, чого ти не будеш знати, стане більше того здорового, чого не знати муть иньші діти!“ Але він усе мене запевняв, що підготовить ся сам, що на репетитор то такий ґройсе расход, якого зовсім не треба. Я вірив йому, я вірю йому і тепер, але я найняв учителя просто для себе, щоб бути спокійним. Я не для Хаїма няйняв учителя, а для себе я найняв учителя! І от ви хочете взяти спокій у бідного Єврея, ви хочете кинуть мого сина... Щож йому пропадать, як собаці? Через що йому пропадать? Хиба він не так дише, як і ви? Хиба він не чоловік? Хиба він не так знає, як і ваші діти? Ви самі йдете в університет, а мого сина не хочете пустить і в ґімназію?

Останні слова Йосель майже кричав якимсь плаксивим, болючим голосом. Видно було, що так уже йому наболіло в душі, так уже накипіло, що не сила була здержуватись. Але він зараз же опамятав ся і принижено, забито ловив мої руки.

— Ну, простіть! Ну, простіть мене, пожалуста! — белькотів він. — Я може сказав що негарне... Ви хотіли кинуть мого сина... а там пять процентів...

В моїй душі щось суворо підіймало ся: я починав бачити дійсне обличчє сьвітлого царя самодержавця, що так не по людському, жорстоко накладає свою руку на саме найсьвятійше почутє чоловіка — бажанє знати.

Digitized by Google
Original from UNIVERSITY OF ILLINOIS AT URBANA-CHAMPAIGN
Generated on 2015-07-04 09:02 GMT / http://hdl.handle.net/2027/uiug.30112000442431
Public Domain in the United States, Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google

— Ну, знаєте що, Йоселю Мойсеєвичу, — сказав я нарешті, — з сином вашим я буду заніматись тільки з умовою: ви не будете платити мені за се нічого!

Йосель не знайшов ся одразу що сказати, але в його практичній голові зараз усе склало ся в систему.

— Ні вже... пожалуста, беріть гроші! Бо, знаєте, може вам... трудно здасть ся заніматись дурно...

— Се-б то ви хочете сказати, — перебив я, — що за гроші я занімав ся-б краще, ніж без гроший! Ах, Йоселю Мойсеєвичу, Йоселю Мойсеєвичу, — похитав я головою, — все ви ображаєте мене щось сьогодня!

Він хотів було знов оправдуватись, але я не дав йому говорити.

— Досить, досить, я на вас не ремствую! Даю вам слово, що буду робить усе, що робив би при всяких умовах, і не міг би робити більше, хоч би ви платили мені сто рублів на місяць!

— Так час же гаїте...

— Заніматись із вашим сином не в труд мені, а в спочивок, бо як прийдеш від якого небудь купецького дубоголового белбаса, так Хаїм ваш здаєть ся прямо Спінозою.

— Он як! — усьміхав ся щасливо Йосель. — Не дай тільки Бог, щоб і Хаїм мій тим тільки й заробляв собі гроші, чим і Спіноза: в наші часи так не проживеш.

Я, правду мовити, знав тільки, що був колись на сьвіті такий фільософ Спіноза, а про що він там учив, а тим більше, чим він заробляв собі гроші — того я ще... не довчив ся. І тому я постарав ся як найшвидче перевести розмову на иньшу тему, щоб не показати перед Йоселем власного незнаня. І не даремне я бояв ся того: як я потім узнав, сей засмальцьований Йосель не тільки студентика з молоком на губах міг поставити руба в питанях фільософії.

Результат нашої розмови з Йоселем, як і треба було чекати, був той, що мої „лекції“ з Хаїмом пішли далї, хоч я не брав тепер за них гроший. Я ходив, придивляв ся до сих людий і дивував ся, бо з подібним ще не доводилось мені здибувати ся на свойому віку. Се була типічна, робуча, здорова родина — тут усї робили: і Йосель, і його жінка, і син Аврум, і Хаїм. Ніхто не гордував ніякою працею, не лічив себе для неї занадто високим — і при всьому тому тут царював якийсь... як би се висловитись... науковий чи що дух. Вони мали абонамент до міської бібліотеки,

Digitized by Google
Original from UNIVERSITY OF ILLINOIS AT URBANA-CHAMPAIGN
Generated on 2015-07-04 09:02 GMT / http://hdl.handle.net/2027/uiug.30112000442431
Public Domain in the United States, Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google

завжди у них на столї можна було бачити нову книжку, часописї — десь вони вже доставали; всї здобутки науки, демонстрація і вжиток, які не потрібували великих затрат, провіряли ся тут же власними допитами. Аврум служив на механїчному заводї і дуже цікавив ся всякими технїчними питанями: так, напр., він зробив у себе дома ацетіленове осьвітленє замісь курливих керосинових ламп, був захоплений дослїдами з ґальванопластики і часто в недїлю можна було бачити, як він поки пропускав ся ток через які небудь розтвори, сидів тут же з якою книжкою з дебільшого на соціяльні теми і читав, иноді кидаючи погляд на свої електроди.

На мене все робило дуже приємне вражінє, я полюбив сю працьовиту, чесну сім'ю і ходив сюди не тільки в будень на уроки, а і в празник, так просто побалакати та посперечати ся. Часто, напр. підходючи до їх мешканя, я зачував ще здалека страшенне ґерґотїнє та галас, немов там дїло от-от до бійки доходить; і поперед я просто лякав ся, але потім звик, бо то були просто сперечки між батьком та синами на яку небудь фільософічну тему. Хаїм був тут же і сам иноді вставляв яку небудь мисль; його нїхто не обривав, не „осажував"; те, що він висловляв, приймалось на увагу. І завжди було, як тільки покажу ся я в такі хвилини, до мене з істинно семітською похопливістю кидали ся всї троє, шукаючи в менї авторітетного рішеня того або иньшого питаня. І один Бог тільки знає, скільки трудів менї варт було хоч сяк-так удержувати ся на своїй авторітетній позиції! Сї сперечки далеко посунули мене в перед, і я багато дечого прочитав такого, чого може не знав би й зовсїм при иньших обставинах. Спасибі велике за се старому Йоселю і його родинї! Де то вони тепер?

Були се саме ті часи, як на престол самодержавно-мінїстерський виступив брехливий восьмидесятилїтнїй дїд Ванновський. Студенство рухало ся, а для його заспокоєня лились широкі, масні фрази про „єднанє школи з родиною", клясична, знаменита, „сердечна опіка", „основні реформи" — і заворушила ся підло-лїберальна інтелїґенція на гнусний поклик „сердечного ґенерала". Всї фракції звичайно реаґували так або инак на тон сучасних рухів — і тепер от через великий протяг багатьох лїт якою сьмішною здаєть ся менї вся та метушнява, що підняла ся в усїх таборах суспільности з приводу ґенеральських приказів! Та і взагалї всї загальні рухи, як і рухи окремої людини, якими комічними стають вони при сьвітлї історії... Не вже читаючи манїфести Ванновського,

Digitized by Google
Original from UNIVERSITY OF ILLINOIS AT URBANA-CHAMPAIGN
Generated on 2015-07-04 09:02 GMT / http://hdl.handle.net/2027/uiug.30112000442431
Public Domain in the United States, Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google

хоч хвилину можна було вірити і думати, ніби там є хоч що небудь, окрім декорації, за якою також як і завжди розвивають ся пожадливі апетити адміністрації? А тим часом се було власне так: і сотні-тисячі лібералів, яких звуть так лише через те, що не знайдуть досї більше підходячого йменння, надаремне лічучи занадто грубими всї дійсні сотнї і тисячі тих, що „мислять і читають“, зачаровані золотострунною арфою хитрого діда, заспівали і заскиглили на всї лади, приплескуючи в долонї та притупуючи ногами. А що вже про підлі елементи, так і говорити нічого: вони при сїй добрій нагоді ще раз благословили милостивого батюшку-царя, вишукували всякі найможливійші добродійства самого ґенерала, в бубни били й гудїли, і багато обманила тодї вся та обстанова недалекосяглих пташат необперених.

Нічого й говорити, що я був першим з очарованих; стрибав як молоде козеня, аґітував, що треба йти на зустріч реформам уряду, що власне тепер треба показати, що ми не хлопчики, яким не подобаєть ся студентська форма, а зовсїм дорослі люди, що розуміють усю вагу і значінє коренних реформ і йдуть на зустріч тим, хто про се-ж думає. І багато-багато ще подібної зеленї вихвалював я перед громадою студентиків на сходинах... Скільки непростимо, непростимо незрілого! От тепер... я вже скоро сам дїд, а як стидно менї зараз за моє тодїшнє красомовство... Багато я повів тодї своїх первокурсників за собою до іспитів і — може можна висловитись — зірвав страйк... Ех! Довго ще стояти-меросийське самодержавіє, коли наші ґімназії будуть випускати таких голопупиків, яким вискочив і я відтіль.

Таким же захопленим вбіг я й до мешканя старого Йоселя.

— Радуйтесь! — кричав я йому ще здалека. — Радуйтесь! Вам можна не бояти ся більше нічого!

— Чому-ж радуватись? — сумно спитав мене Йосель.

— Як чому? Та хоч би тому, що міністром осьвіти тепер Ванновський!

Йосель усьміхнув ся.

— Власне се мене найбільше журить!

— Як се так?... — огорошив ся я. — Сеж чесний старий ґенерал! Йому вже не треба буде вислужуватись, він не буде робити підлот для карієри...

— Ну, і щож з того?

Digitized by Google
Original from UNIVERSITY OF ILLINOIS AT URBANA-CHAMPAIGN
Generated on 2015-07-04 09:02 GMT / http://hdl.handle.net/2027/uiug.30112000442431
Public Domain in the United States, Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google

— А от що з того: коли міністерський портфель бере до рук чесний чоловік, то всім лекше дишеть ся! Виходить — і... і вам теж саме!

— Ну, а я думаю зовсім навпаки: для нас, для Євреїв краще... хто хочете, тільки не Ванновський!

— Чому-ж се таке ворогуванє?

— А се ви спитайте пана міністра, чому се таке ворогуванє? От спитайте його, що йому таке зробили Жиди, що він їх так ненавидить?

— А з чого-ж те видно, що він їх ненавидить?

— Як з чого? як з чого? А хиба ви не знаєте, що як був він ще воєнним міністром, то теж багато добрих реформ зробив. Хто зовсім заборонив Євреям поступати в воєнно-медичну академію? — Ванновський. Хто звелів не допускати Євреїв-салдат в учебні команди, щоб вони не могли попасти, Боже спаси, в унтер-офіцери? — Ванновський. Е, та як би почати перелічувати все те добро, що він нам зробив, так і до вечора стало-б.

Хоч і наобридло мені все признаватись та признаватись, але знов мушу признатись, що я чув се в-перше. Та і не дивно: за тюремними стінами нашої школи іде житє, борють ся люди за добро і зло, за правду і гніт, а до нас туди не доходить ні один сплеск хвиль того моря, і ми вискакуємо відотіль в житє непростимо наївними йолопами, яких може обманити перше брехливе слово зверху. Слова старого Йоселя трошки збили мою гарячку, але я ще не подавав ся, ще находив якісь глупі докази.

— То було міністерство воєнне, з своїми антісемітськими традиціями, там дух уже такий, а міністерство народньої осьвіти — то квінт-есенція народнього житя, туди не можна вносити нічого подібного, і Ванновський, як чесний чоловік, напевне нічого подібного туди і не внесе!

— Та відки-ж ви знаєте, що Ванновський чесний чоловік? Хто вам се сказав? — спитав мене старий Йосель.

Я не знав, що відповісти. І справді: відкіля-ж я знаю, що Ванновський є чесною і порядною людиною? Чому се я так „моментально“ очарував ся і щó я можу привести на доказ моєї справедливости? Я вилаяв себе за дитинство і готовив ся вже плести якісь софізми, та на моє щастя Йосель не чекав моєї відповіді і сказавши поговіркою „вашими устами та мед пити“ пішов до крамниці, де вже дзвеніли входові двері.

Digitized by Google
Original from UNIVERSITY OF ILLINOIS AT URBANA-CHAMPAIGN
Generated on 2015-07-04 09:08 GMT / http://hdl.handle.net/2027/uiug.30112000442431
Public Domain in the United States, Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google

Я порішив чекати доказів своєї правоти, хоч уже щось заповзло мені в душу. Ждать довело ся не довго. Ванновський поквапив ся показати дійсне своє обличє і в одному із своїх приказів предписав: строго держати ся в ґімназіях і університетах поставленої міністерством процентової норми. Се був більш-менш значний факт, але я й його ще не зрозумів. Коли я прийшов до Йоселя після того, він зі своєю звичною ухмілкою показав мені в ґазеті ті стрічки і спитав:

— Ну, а на се що ви скажете?

— Щож я скажу на се? Хиба тут є що небудь нове? Він тільки затверджує постанови попереднього міністерства...

— І тим показує, що й сам буде держатись подібного-ж напрямку. Се гаразд! І як ви думаєте: се благородно, се достойно такого чесного чоловіка, яким ви малюєте собі пана Ванновського? Та ще так строго-на-строго... Ой, щось недобре віщуєть ся мені в сих словах. Я вам давно вже говорив, що новий міністр є старий подлець.

Я нічого на се не відповів. Мені здало ся, що старий Йосель, як Єврей, сам обгострює питанє з національного антаґонізму, але він немов узнав, що я думаю, і сказав:

— Може ви думаєте собі, що я сам Жид, то через те так і лаю ся? Ой ні, панунцю, ой ні! Ось згадаєте колись слова старого Йоселя: дасть знати себе Ванновський не тільки Євреям, а й усім. Усім дасть ся він у знаки, а найбільше вам, панам студентам. Ось згадаєте ви тоді мене, старого Єврея.

На сьому і скінчила ся наша розмова. Якою не була вона малою і незначною, а навела на мене багато важких, серіозних дум. Я немов у-перше подивив ся обєктивно на все окруженє і немов у-перше захотіло ся мені вияснити собі, щож таке „я“ сам, що мене оточує і чи має воно право на істнуванє иньше, як лише через те, що істнує. Захотіло ся критично глянуть на те, що діеть ся навколо, внести туди і свою частину обсудженя і мати самому право на щось. І я порішив познайомитись із тим таємно цікавим і привабно страшним відділом літератури, який у нас звуть „подпольною“, нелеґальною. Якісь дивовижні погляди мав я на сю невідому мені літературу, навіть якесь не то призирство, не то щось схоже виробив до неї; тепер я дав би таке резюме до почутя, що се був страх перед новою великою істиною, яка може захопить усю душу; подібний страх, у якому почуваєть ся мабуть женщина, що знайо-

Digitized by Google
Original from UNIVERSITY OF ILLINOIS AT URBANA-CHAMPAIGN
Generated on 2015-07-04 09:02 GMT / http://hdl.handle.net/2027/uiug.30112000442431
Public Domain in the United States, Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google

мить ся з тим чоловіком, про якого вона багато-багато чула, якому належала вже тоді, коли ще не знала його. От з таким внутрішнім почутєм брав я першу нелеґальну брошуру, хоч по виду того і не можна було сказати, бо на устах у мене грала поблажлива ухмілка і я мов ласку робив Абруму, коли брав у нього книжку.

— Подивимось, що то там за нісенітниця надряпана... Синиця море хоче запалить, — чомусь процідив я крізь зуби, недбайливо засовуючи брошурку в кишеню. Абрум тільки блиснув на мене білками і що він подумав потім після моїх слів — того я не знаю. Взагалї то була замкнена міцна натура і не менї ще було розуміти такі типи.

А лекції з Хаїмом ішли тим часом своєю чергою. Я більше все читав та балакав з ним, бо раз на завжди запевнив ся, що сей вухатий хлопець знає все, що йому треба, і я своєю особою нічого не зможу добавити йому. Тепер же я ні одного дня не пропускав, щоб не прийти до сієї родини, яка своїм розумним, працьовитим житєм нагадувала чомусь менї те ще дітське вражінє, яке в мене зоставало ся, коли я читав старі романи про американських піонерів-інтеліґентів, як вони всї від малого до великого, роблючи цїлий день над усякими господарськими потребами, у вечері, в годину спочивку збирали ся при сьвітлї вогню довкола стола і читали гарні книжки...

Так бувало й тут. Коли замикала ся крамниця, Абрум умивав ся, Хаїм кидав свої учебні книжки, приходив я мов член родини і приносив з собою все, що міг діставати. Панї Сара сїдала з яким небудь шитвом, Абрум часто стругав або ладнав щось, а я чергуючись з усїма починав читати. З початку все йшло спокійно, тихо, але потім, коли цїкавість росла, а особливо коли підіймало ся яке небудь спірне питанє: Боже, у який кагал многошумливий повертала ся тоді наша збірка! Ми так кричали й гукали, наче від сили наших лехких залежав увесь спокій цїлого миру. Панї Сара тільки головою похитувала ласкаво усьміхаючись... А що за ґазетами ми стежили, так більше, здаєть ся, ніж за власним житєм.

Пронесла ся чутка, ніби готують ся ще обмеженя процентові; уряд заїв ся і вже вередував. Треба було бачити, як відбила ся людська поговірка на всїй родинї Йоселя. Всї зажили якось інтензивнїйше, рухливійше, немов от-от готували ся всї зане-

Digitized by Google
Original from UNIVERSITY OF ILLINOIS AT URBANA-CHAMPAIGN
Generated on 2015-07-04 09:08 GMT / http://hdl.handle.net/2027/uiug.30112000442431
Public Domain in the United States, Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google

пасти на якусь довгу хворобу і квапили ся вижити все, що вважали потрібним; вразливість повисшила ся і кожне найменче зверхнє доторканє робило великі болї. Я був тут зовсїм чужим, а теж переживав усї ті періпетії і також болїв, як і всї вони. А що вже про Хаїма, то й казати нїчого: коли тільки я не приходив до них, у ранцї, у день, у вечері і зовсїм у ночи — він завжди сидїв над якою небудь ґеоґрафією, яку знав уже цїлком, або над етимольоґією, в якій не мав анї найменчої потреби. Я иноді сили просто уживав, щоб вигнати його з-за стола на двір, аби він хоч трошки проходив ся. Иноді, коли я урвавши від обідів та чаїв, мав у кишенї копишник другий, я навмисне затївав які небудь далекі прогульки або проїздки, щоб хоч трохи розрухати бідного хлопця. Але, звичайно, се мало допомагало: того внутрішнього вогню, що палив його молоду душу, я не міг загасити своїми прогульками.

Усї нервували ся. Абрум ходив мов хмара; він і так був чорний завжди після вже самого колїру своєї раси, а тут іще немов потемнїв. О, певно він далеко більше мене бачив в усїх „приказах“ ґенерала сердечної опіки! Знав він, через що се повинен так страждати його брат і вся їх родина і увесь їх нарід.

І тут... нараз... мов грім нас усїх ударив! Те, що було чуткою, на що можна було надїяти ся, нїби нїколи так не станеть ся — зробило ся найприкрійшою, найпідлїйшою істиною: ґенерал Ванновський робив реформи і доказав ще один зайвий раз, о скільки можна вірити репрезентантам власти в самодержавній країнї. В тих школах, де відсоток Євреїв був десять, він зменчував ся до семи, де пять — до трьох, а де три — до двох. Деякі ґімназії зовсїм були „из'ятими“ від поступленя туди Євреїв „впредь до новой нормировки“.

Ефект сього, навіть не „приказа“, а просто домашнього, підсурдинного „распоряженія“ пана мінїстра був надзвичайний. В усїх кутках, в яких я тепер почав обертатись, про се говорило ся; лїберали гомонїли, але російські „порядки“ ще нїколи не зміняли ся від лїберального гомону, тонкострунних, порядних людий. Тисячолїтнє ярмо прибило до землї усяке вільне почутє російського інтелїґента, і він боїть ся навіть власні нужди тїлесні відправляти без полїцийного дозволу. Опідлив ся він і здрібнїв до нїкчемности. А я... я тепер тільки зрозумів усю підлу полїтику самодержавну, усю гидоту обманів і надуживаня сили, якою

Digitized by Google
Original from UNIVERSITY OF ILLINOIS AT URBANA-CHAMPAIGN
Generated on 2015-07-04 09:08 GMT / http://hdl.handle.net/2027/uiug.30112000442431
Public Domain in the United States, Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google

тисячу літ з дня на день, з години на годину користуєть ся влада для удержаня себе в достойно мерзьких рямцях. В грудях закипало нове почутє, почутє боротьби, пімсти; на весь мир крикнуть хотілось, зірвать маску. Менї здавало ся, що варт тільки буде показать „їм“ на очи дійсне становище річий — і „вони“ устидять ся, зроблять ся кращими, почнуть дивитись братерськими очима на нужду і горе людське. І менї вже вбачала ся в прекрасних перспективах моя велика місія... лились слова, сльози... потім щасливі результати, благословення... Ех! Показало менї житє далї і з кожним днем все більше і більше старало ся показувати, що „и погромче нас были витіи“ і що всїх підлот самодержавного деспотизму, заживаючи навіть найпильнїйшого студійованя, не міг би зрозуміти один чоловік. Я убачив, що коли перед справедливим судом історії предстане і Росия, без зверхнїх, брехливих покровів, з усїма попаленими і знищеними документами, то хартія гріхів її проти чоловіка буде безконечною; і на нїй, на сїй хартії кровю будуть записані злочини: один гидший і мерзкійший другого.

Родину-ж Йоселя се славетне „распоряженіе“ просто придавило. Всї мов збожеволїли. Нїхто не знав, чи слїд робити те, що він зараз робить, чи гарно воно, чи погано. Часто бувало напр. так: от ми сидимо усї, розмовляємо про щось зовсїм далеке і від іспитів і відсотків усяких; настрій, здаєть ся, досить спокійний, хоч і закрашений, як завжди, в якийсь мутний, важкий колїр — і зненацька... мов упаде відкілясь, мов вибухне плач... різкий, верескливий, болючий... То панї Сара згадає, що її Хаїм може не попасти в ґімназію, що всї їх труди і болїння пропадуть, що йому забита дорога на далї... Припаде вона до сина і голосить-голосить, нервово так, душу вириває. Можна собі уявити, як се впливало на вразливого, розвиненого хлопця — він увесь був одним стріпаним, наболїлим нервом.

А старого Йоселя я просто не пізнавав, немов щез у ньому добрий, розсудливий і люблячий батько, і зостав ся лише дразливий, божевільний деспот. Цїлий день, починаючи з ранку і кінчаючи пізно у ночи, він неодступно стояв над сином, примушував його пильнїйше вчитись і все твердив:

— Не забувай нї на одну хвилиночку, що ти не чоловік, але Жид! Ти повинен знати, що за тобою не постараєть ся нї батько, нї дядько, нї баба, нї дїд; за тебе не стане закон, за тебе не стане право, бо ти Жид, ти гірший собаки, бо на сьвітї немає

Generated on 2015-07-04 09:08 GMT / http://hdl.handle.net/2027/uiug.30112000442431
Public Domain in the United States, Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google
Digitized by Google
Original from
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

леґального „Общества покровительства Євреям“, а „Общество покровительства животним єсть“. Ти повинен памятати, що син Халамайзера може попасти у ґімназію, хоч і буде знати погано, бо батько помістив його у вчителя і платить тому вчителю по 75 карбованців на місяць, а я за тебе не можу платити навіть пять карбованців, і від тебе самого залежить поступити у ґімназію, чи не поступити. Коли ти поступиш — той день буде найщасливійшим у мойому житті, найвеселійшим і найкращим, і ти даси мені те щастє; коли-ж ти, Боже спаси, не поступиш — я й знати тебе не хочу, бо значить, ти шайґец і більш нічого. Можеш тоді забирати ся собі, куди хочеш. Як хочеш живи, що хочеш роби — я тобі й копійки гроший не дам.

І Хаїм цілими днями слухав таку нервову розмову і... учив ся. Учив ся до стукотіння в висках, до болю спинного хребта. Нерви його розбили ся в-край, весь він був якийсь посмиканий, роздавлений; часто зіскакував у ночи, белькочучи якісь моря, заливи, проливи, падав непритомний об землю так, що його одливали водою. А я теж мучив ся дивлючись на його і робив усе, що тільки міг, щоб одводити його від такої надсильної, безумної праці, бо тож смерть була для такого орґанізму — але чисто не міг нічого поробити. Старий Йосель кричав на мене:

— Вам усе одно: чи поступить мій син у ґімназію, чи не поступить. Ви вже самі в університеті, ваша дорога вся перед вами, а я десять-двацять літ бю ся, як муха в павутині, щоб дати мойому синови хоч середню осьвіту — і тепер повинен одказуватись від того!

— Та він же в кінець надірве своє здоровлє! Сеж відібєть ся на ньому цілим життєм!

— Він складе іспит у ґімназію і ціле літо може собі спочивати! Я й не подумаю сказати йому про книжку, а тепер який небудь місяць-півтора зостало ся до іспитів, то гріх тепер баглаї гнути! Я-ж кажу, вам усе одно, а для мене — то ціле життє!

І його борода трясла ся, а червоні очи сльозливо моргали. А то зненацька на нього находив иньший настрій і він трохи не на коліна падав перед сином і з плачем обіймаючи його та перемішуючи слова з сльозами говорив:

— О, Хаїм, Хаїм! Ти не сердь ся на мене, що я так може надто примушую тебе учити ся! Не сердь ся, дорогий мій синку! Ти-ж подумай тільки: от ми бідні з твоєю матірю, ми однаково

Digitized by Google
Original from UNIVERSITY OF ILLINOIS AT URBANA-CHAMPAIGN
Generated on 2015-07-04 09:08 GMT / http://hdl.handle.net/2027/uiug.30112000442431
Public Domain in the United States, Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google

вас любимо обох: і Абрума і тебе... Коли родив ся Абрум, ми жили, так жили, що не дай тобі Бог хоч один день так пожити, — і вже не сила була учити його хоч як небудь. Бачить Бог один, скільки сліз довело ся пролити, коли я повинен був віддавати його у слюсарі, виривати у нього книжку з рук, аби всунути молоток. Я сам не вчив ся в дитинстві, бо мій батько й мати теж були голяки, але я знаю, що таке осьвіта. І от коли родив ся ти, а наші обставини тим часом покращали — то дванацять літ, дванацять літ ми тільки й живемо тим, що от нарешті ти поступиш у ґімназію і будеш знати те, чого не довелось знати ні батькови твойому, ні братови... І щож мені робити? щож мені говорити? Може я коли несправедливий до тебе, може я иноді негарне що роблю, але ти, мій добрий синку, ти не будеш ремствувати на свого старого батька... ти простиш його... — І сльози текли у нього по бороді і він не витирав їх, припадаючи сивою головою до сина. — А Хаїм, Хаїм...

Ох, се такі були важкі часи, що мало мені подібних доводило ся потім переживати в мойому житті.

Найздоровшим з них усіх був Абрум і треба було тільки бачити, як він, чорний, завжди мовчазний і замкнений, після яких небудь нервових, патольоґічних сцен брав менчого брата за руку одводив кудись у куток і там утішаючи хлопця, тихо гладив його по голові своєю чорною рукою.

— Не плач, не плач, Хаїме, ти-ж знаєш увесь курс!

Але Хаїм лічив себе винним в усьому тому, що робило ся. Йому й у голову не приходило, що може бути иньший устрій — він знав лише ті або иньші пристосування до сього устрою. У нього так уже в голові склало ся, що є відсотки і є всякі засоби попасти ся в них. — Ех, Хаїме, Хаїме! Тобі, дитині, ще простимо було думати так, а от я і тисячі мені подібних дорослих людий чомусь то думали...

Наблизила ся страшна доба іспитів. Хаїм весь просохлий, без кровинки в обличчі від безсонних ночий, мов тінь сидів за своїми книжками; старий Йосель замовк і декілька днів не говорив ні одного слова, мов глухонімий. Настав і день.

Я зайшов до них у ранці. В хаті було якось особливо чисто. Хаїм прилизаний, вимитий, у білій, гладженій манишці, сидів мабуть іще з-за темна зовсім готовим. В кімнаті царював якийсь важкий, напружений дух, мов тут поблизу наважили страшною вагою

Digitized by Google
Original from UNIVERSITY OF ILLINOIS AT URBANA-CHAMPAIGN
Generated on 2015-07-04 09:08 GMT / http://hdl.handle.net/2027/uiug.30112000442431
Public Domain in the United States, Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google

мармурову кольону і ждуть, що от-от вона не видержить і завалить ся. Абрума не було, він пішов на роботу. Я мовчки сів біля столу, просто духу не ставало говорити що небудь.

— Ну, з Богом! — сказав тремтючим голосом старий Йосель. Сара кинула ся було з плачем до сина, але старий різким вигуком одразу осадив її, певно боючись, щоб у сей день не стрівожити сина даремно, але не було вже мабуть нічого на сьвіті, що могло-б уразити бідного Хаїма, стільки вже він пережив.

Ну, щож? Іспити вели ся як слід у нашій державі: вісімнацять Євреїв кандидатів на одно вільне місце складали іспити окремо від усіх иньших учнів, мов були заражені на проказу; їм завдавали труднійші диктати, більше заплутані аритметичні завданя, їх мучили й мордували довше, ніж усіх останніх — одно слово, сердечна опіка давала себе знати на кожному кроці.

Хаїм держав ся на чистих пяти. Коли ми приходили з іспитів і на питаннє Йоселя „ну“? Хаїм мовчки кивав головою — треба було бачити, які безконечно добрі вогники сьвітили ся тоді у очах старого Єврея.

От іспити нарешті скінчили ся. Педаґоґічна Рада — се зібранє урядовців-негідників, сухих грибів, угодників і лизоблюдів — уже мала засіданє. Настав і день, в який можна було узнати, хто нарешті має право на осьвіту і хто того права не має. Ми прийшли з Хаїмом ранійше всіх. Я пробував було жартувати з ним, сьмішити його, але лекше було заставити розсьміятись холодну скелю, ніж сю ніжну, маленьку душу, що в дванацять років пізнала вже на своїх плечах усю вагу самодержавної політики.

Тим часом саля наповняла ся учнями, їх матерями, батьками, учителями; всі гуділи і перешептували ся; бачили ся глуповеселі морди купецьких відпасених белбасів, цитринно-висмоктані фізіономії репрезентантів виродженої аристократії, крепкі обличчя селянства і серед них вісімнацятеро осуджених на смерть, блідих, невеселих. Поміж ними тільки і дивив ся вдоволено товстий, з баранячим лобом Халамайзер.

Розчинили ся двері, вийшла якась тараня в віц-мундирі і сухо як скрип пера по бумазї почала читати список принятих. Я держав руку Хаїма — вона була холодна-холодна, як крига. Розмірено-урядничим голосом читав педаґоґ:

„Бубликов — руський 3, ґеоґрафія 3, аритметика 3, закон божий 4, — принят.

Digitized by Google
Original from UNIVERSITY OF ILLINOIS AT URBANA-CHAMPAIGN
Generated on 2015-07-04 09:08 GMT / http://hdl.handle.net/2027/uiug.30112000442431
Public Domain in the United States, Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google

„Омельченко — руський 4, ґеоґрафія 3, аритметика 4, закон божий 5, — принят.

„Пузаков — руський 3, ґеоґрафія 3, аритметика 3, закон божий 5, — принят.

Я чув, як мірою того, що альфабет подвигав ся у низ — суха рука Хаїма починала все більше і більше дріжати у мене в руці — певно його била нервова пропасниця, але менї й самому була не утїха, я сам ледви дух переводив...

„Розанов — руський 3, ґеоґрафія 4, аритметика 3, закон божий 4, — принят.

„Розенблюм . . . . . руський 5, ґеоґрафія 5, аритметика 5. По особому совіщанію педагогическаго совіта, в виду ограниченія процентной норми не принят.

„Роттермунд . . . . . але ми вже нічого більше не чули...

Я на руках виніс Хаїма з салї. Коли я бризькаючи його водою, глянув йому в лице... я... я... не знаю, що то за вираз був на ньому... Смерть... страшна... повна мук смерть ніколи не кладе таких печатий на лице своїх жертв, яку положила сюди, на сього маленького, неповинного нї в чому Єврейчика сердечна опіка ґенерала Ванновського... І ся хвилина стала величньою в мойому життї — то був момент мого революцийного хрещення. Широко розкрили ся мої очи на всю безконечну неправду, на державний гніт і на все, на все мерзене, богопротивне житє російське. Я зрозумів дорогу правди і дав велику кляту незломно йти по ній.

Але треба було вертатись до дому.

Довго йшли ми з Хаїмом до дому. Нарештї прийшли. Усї — і Йосель, і Сара, і Абрум, що не пішов сьогодня на роботу, встали при нашому приходї і... впили ся очима. Говорити нічого не треба було — все було і без слів ясно.

І з диким криком схопив ся Йосель з-за столу, і не встигнули ми поворухнутись, як він насїв мов яструб на Хаїма і почав бити його кулаками, куди попало: по голові, в груди... Хлопець упав; Йосель з піною у ротї, щось кричучи, кинув ся його топтати... але тут ми схаменулись... Здоровий Абрум ухопив батька за поперек і кинув у бік, а я припав до Хаїма... Та він зненацька, як струна, стрибнув на ноги, вирвав ся у мене з рук, і ударивши в двері обома долонями вибіг геть із хати...

Я за ним...

Digitized by Google
Original from UNIVERSITY OF ILLINOIS AT URBANA-CHAMPAIGN
Generated on 2015-07-04 09:08 GMT / http://hdl.handle.net/2027/uiug.30112000442431
Public Domain in the United States, Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google

Я нагнав його, ухопив за піджачок... Як в останньому припадку якогось божевілля, весь посинілий, з налитими кровю здоровими очима він бив ся у мене у руках, кусав ся, дряпав нігтями, одбивав ся ногами... Тут підбіг до мене Абрум, і ми вже у-двох понесли бідного хлопця до хати.

Через годину увесь розметавши ся Хаїм лежав і марив, а старий Йосель ридаючи припав головою до ніг сина і осипав їх тисячами поцілунків. Я утішав як міг Сару, а увесь чорний Абрум сидів за столом і в безсилій злобі стискав кулаки... І мені здало ся, що у нього навіть кров виступила з під нігтів...

Щож? Хаїм умер від запаленя мозку. Говорити що небудь про горе Розенблюмів не варт: той, кому приємно й цікаво слухати такі розмови, сам нічого подібного не знав і просто гріх осолоджувати його слух та ворушити йому тупі нерви, а той, хто пережив щось подібне — о, він сам добре знає.

Щож до мене, то я цілком тоді зрозумів, що значить жити під таким режімом, і коли уряд — нехай вибачить — мав потім декільки клопоту зо мною, то нехай дякує сердечній опіці ґенерала Ванновського... А дід сей, правду казав старий Йосель, достойно згадав себе в історії студенства: і прикріпленє до університетів, і нагайки, і ссилка в салдати, і тисячі викинутих — то були добрі, живі сьвітичі на його мінїстерській дорозї...

Д. 29 січня 1902 р.

Generated on 2015-07-04 09:08 GMT / http://hdl.handle.net/2027/uiug.30112000442431
Public Domain in the United States, Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google
Digitized by Google
Original from
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN